

Το μόρφημα και τα είδη του: ορισμοί εννοιών και εννοιοδιαγράμματα

Η παρούσα εργασία αποτελεί μελέτη του άρθρου «[μόρφημα \[morpheme\]](#)» της **Γιαννούλας Γιαννουλοπούλου**, Καθηγήτριας ΕΚΠΑ, που περιλαμβάνεται στο *Λεξικό Γλωσσολογικών Όρων* που είναι αναρτημένο στην **Πύλη για την ελληνική γλώσσα (βλ. §1)**, προκειμένου αυτή να χρησιμοποιηθεί για τις ανάγκες της Τεχνικής Επιτροπής ΤΕ21 «Ορολογία – Γλωσσικοί πόροι» του ΕΛΟΤ. Βάσει του άρθρου, διατυπώθηκαν ορισμοί των εννοιών (βλ. §2) και κατασκευάστηκαν σχετικά εννοιοδιαγράμματα (βλ. §3) σύμφωνα με τις ειδογονικές σχέσεις με τις οποίες συνδέονται οι έννοιες μεταξύ τους.

1 Το άρθρο της Πύλης

μόρφημα [morpheme]

Ο όρος *μόρφημα* στη [μορφολογία](#) και γενικότερα στη γλωσσολογική θεωρία αναφέρεται στο ελάχιστο συστατικό της [λέξης](#) που διαθέτει [σημασία](#) ή γραμματική λειτουργία. Η μελέτη των μορφημάτων ξεκινά με συστηματικό τρόπο από τον αμερικανικό [δομισμό](#) και τον βασικό εκπρόσωπό του, τον Bloomfield (1933).

Τα μορφήματα ανήκουν στην [πρώτη άρθρωση της γλώσσας](#) και αποτελούν στοιχειώδεις μονάδες της [γραμματικής](#) που διαθέτουν μορφή και σημασία (ή λειτουργία). Π.χ. στην ομάδα των λεξικών μονάδων *καλός, καλούτσικος, καλοσύνη* οι ομιλητές -και προφανώς και η [μεταγλωσσική](#) ανάλυση- αναγνωρίζουν το μόρφημα *καλ-* γιατί είναι συστατικό που διαθέτει την ίδια μορφή και σημασία. Στις λεξικές μονάδες *καλάμι, καλαμπόκι, κάλπη* η ακολουθία των [φθόγγων](#) [kal] δεν ταυτίζεται με το μόρφημα *καλ-* που αναγνωρίστηκε στην πρώτη ομάδα λέξεων, γιατί η κοινή μορφή δεν συνοδεύεται από κοινή σημασία.

Επομένως, οι διαδικασίες με τις οποίες εντοπίζονται τα μορφήματα στις διαφορετικές λέξεις είναι εκείνες της σύγκρισης και της αντικατάστασης στον [συνταγματικό](#) και τον [παραδειγματικό](#) άξονα. Ο συνταγματικός άξονας αφορά τις «εν παρουσία» σχέσεις των στοιχείων που συνδυάζονται μεταξύ τους και ο παραδειγματικός αφορά τις «εν απουσία» σχέσεις των στοιχείων που μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά. Π.χ. το μόρφημα *καλ-* μπορεί να συνδυαστεί στον συνταγματικό άξονα με τα μορφήματα *-ός, -ουτς-, -οσύν-*, ενώ στον παραδειγματικό άξονα μπορεί να εντοπιστεί σε πλήθος λέξεων, όπως οι *καλός, καλούτσικος, καλοσύνη, καλύτερεύω, καλοφτιαγμένος* κ.λπ.

Κατηγορίες μορφημάτων

Τα μορφήματα ανάλογα με τη μορφή και τις λειτουργίες που επιτελούν υποδιαιρούνται σε κατηγορίες. *Ελεύθερα* ονομάζονται τα μορφήματα που εμφανίζονται στην πρόταση ως αυτόνομες λέξεις (π.χ. *και*, αγγλ. *dog*), ενώ *δεσμευμένα* ονομάζονται εκείνα που αποτελούν υποχρεωτικά τμήμα λέξης (π.χ. *-ός*, *-ωπ-ός*, *γραφ-*).

Μια επιπλέον σημαντική υποδιαίρεση των μορφημάτων είναι σε *λεξικά* (ή *λεξιλογικά*) και *γραμματικά* (ή *λειτουργικά*). *Λεξικά* ονομάζονται τα μορφήματα που διαθέτουν λεξική σημασία, είναι, δηλαδή, φορείς πλήρους σημασίας που αναφέρεται στην εξωγλωσσική πραγματικότητα (π.χ. *γραφ-*, *καλ-*, *παιζ-*), ενώ *γραμματικά* (ή *λειτουργικά*) ονομάζονται εκείνα που επιτελούν εσωγλωσσική λειτουργία, δηλώνουν, δηλαδή, γραμματικές σχέσεις (*ξε-*, *-ός*, *-ω*, *-οιμε*, *-οσύν-η*). Σε γενικές γραμμές τα λεξικά μορφήματα είναι μεγαλύτερα από τα γραμματικά, αν και η έκταση ενός μορφήματος δεν είναι πλήρως προβλέψιμη.

Η διαίρεση σε *ελεύθερα* και *δεσμευμένα* μορφήματα τέμνεται με τη διαίρεση σε *λεξικά* και *γραμματικά*. Τα *ελεύθερα* μορφήματα μπορούν να είναι και *λεξικά* (π.χ. αγγλ. *dog*) και *γραμματικά*, οπότε και ονομάζονται λειτουργικές λέξεις (π.χ. *και*, *σε*, *που*). Στην ελληνική λόγω της πλούσιας κλιτικής μορφολογίας τα *λεξικά* μορφήματα είναι συνήθως *δεσμευμένα*.

Τα *δεσμευμένα* μορφήματα μπορεί να είναι και *λεξικά* (π.χ. *γραφ-*, *παιζ-*, *ομορφ-*, *παιδ-*) και *γραμματικά* (π.χ. *ξε-*, *-ω*, *-ός*).

Τα *λεξικά* μορφήματα αποτελούν τη *βάση* ή αλλιώς το θέμα μιας λέξης (π.χ. στη λέξη *καλός* το θέμα ή η βάση είναι το *καλ-*, ενώ η σύνθετη λέξη *τραπεζομάχαιρο* αποτελείται από δύο θέματα, τα *τραπεζ-* και *μαχαιρ-*) κατά τη συγχρονική μορφολογική ανάλυση. Εάν η οπτική γωνία της ανάλυσης είναι ετυμολογική, τα θέματα ορίζονται ως ρίζες (π.χ. στη λέξη *πρωτοβουλία*, που δεν είναι συγχρονικά αναλύσιμη, διακρίνονται ετυμολογικά οι ρίζες *πρωτ-* και *βούλ-*).

Τα *δεσμευμένα* γραμματικά μορφήματα λόγω του σημαντικού ρόλου που παίζουν στη δημιουργία των λέξεων διακρίνονται σε επιμέρους κατηγορίες που αποτυπώνονται με σχετική ορολογία. Έτσι, όσα *δεσμευμένα* γραμματικά μορφήματα μετέχουν στη διαδικασία της παραγωγής νέων λέξεων από άλλες ονομάζονται *παραγωγικά παραθήματα* (συχνά στην ελληνική βιβλιογραφία χρησιμοποιείται και ο παλιότερος όρος *προσφύματα*). Τα παραθήματα διακρίνονται σε *προθήματα*, όταν προηγούνται του θέματος (π.χ. το *ξε-* στη λέξη *ξε-κουμπώνω*) και σε *επιθήματα*, όταν ακολουθούν το θέμα (π.χ. το *-ικ-* που παράγει επίθετα από ουσιαστικά σε λέξεις όπως *τραπεζ-ικ-ός*).

Τα παραθήματα που φέρουν πληροφορίες για την κλίση ονομάζονται *κλιτικά* και στην ελληνική ακολουθούν πάντοτε το θέμα. Είναι δηλαδή *κλιτικά επιθήματα* (π.χ. στη λέξη *παίζ-οιμε* το κλιτικό επίθημα *-οιμε* δίνει πληροφορίες για τον χρόνο, το πρόσωπο και τον αριθμό του ρήματος).

Μια κατηγορία μορφημάτων, ενδιάμεση των *λεξικών* και των *γραμματικών* είναι τα *συμφύματα*, τα οποία συνήθως προέρχονται από αρχαιοελληνικά και λατινικά στοιχεία και έχουν χρησιμοποιηθεί στα επιστημονικά λεξιλόγια των ευρωπαϊκών γλωσσών (π.χ. το *βιο-* σε λέξεις όπως *βιο-λογία*, *βιο-μάζα*, το *-ίνη* σε λέξεις όπως *ασπιρ-ίνη*). Τα *συμφύματα* εμφανίζονται συνήθως *δεσμευμένα* και διαφοροποιούνται τόσο από τα *λεξικά* μορφήματα γιατί δεν εμφανίζονται ως θέματα αυτόνομων λέξεων, όσο και από τα *παραγωγικά* παραθήματα γιατί διαθέτουν κάποια *λεξική* εξειδικευμένη σημασία, δεν είναι δηλαδή *γραμματικά*.

Αλλομορφία

Συχνά τα μορφήματα εμφανίζονται με παραλλαγές που εξαρτώνται από το περιβάλλον της λέξης, οπότε ονομάζονται *αλλόμορφα*. Π.χ. το γραμματικό μόρφημα που δηλώνει 'συνοπτικό της παθητικής φωνής στο παρελθόν' στην ελληνική έχει τους τύπους -θη-, -τη-, -η- (π.χ. *λύ-θη-κε*, *γράφ-τη-κε*, *κόπ-η-κε*). Στην περίπτωση αυτή που η αλλομορφία εξαρτάται από το φωνολογικό περιβάλλον, κάνουμε λόγο για *φωνολογικά καθορισμένα αλλόμορφα*.

Υπάρχουν, όμως, και περιπτώσεις όπου η αλλομορφία είναι μορφολογική, καθορίζεται από το μορφολογικό περιβάλλον, δηλαδή από τη πτώση και τον αριθμό (π.χ. στη λέξη *σώμα* το θέμα εμφανίζεται με δύο αλλόμορφα, το *σωμ-* της ονομαστικής, της αιτιατικής και της κλητικής του ενικού, και το *σωματ-* της γενικής ενικού και όλων των πτώσεων του πληθυντικού).

Γ. Γιαννουλοπούλου

Πηγές

- Bloomfield, L. 1933. *Language*. Νέα Υόρκη: Holt.
- Carstairs-McCarthy, A. 1992. *Current Morphology*. Λονδίνο: Routledge.
- Matthews, P. H. 1974. *Morphology. An Introduction to the Theory of the Word-Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Luschützky, H. C. 2000. Morphem, Morph und Allomorph. Στο *Morphology. An International Handbook on Inflection and Word-Formation*, επιμ. Booij, G., Chr. Lehmann, C. & J. Mugdan (σε συνεργασία με τους W. Kesselheim & St. Skorpeteas), τόμ. 1: 451-462. Βερολίνο: Walter de Gruyter.
- Πετρούνιας, Ευ. 2002. *Νεοελληνική γραμματική και συγκριτική (αντιπαραθετική) ανάλυση*. Θεσσαλονίκη: Ζήτη.
- Ράλλη, Α. 2005. *Μορφολογία*. Αθήνα: Πατάκης.

2 Ορισμοί

μόρφημα

ελάχιστο συστατικό της λέξης που διαθέτει σημασία ή γραμματική λειτουργία

ελεύθερο μόρφημα

μόρφημα που εμφανίζεται στην πρόταση ως αυτόνομη λέξη

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ *μπάσκετ, τρικ, σκετς, και, σε, που*

Σημείωση 1 Τα ελεύθερα μορφήματα μπορούν να είναι και λεξικά (π.χ. *τρικ*) και γραμματικά (π.χ. *και*).

δεσμευμένο μόρφημα

μόρφημα που δεν μπορεί να εμφανίζεται ως αυτόνομη λέξη

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ *γραφ-, καλ-, παιζ-, -ωπ-ός, ξε-, -ός, -ω, -ουμε, -οσύν-η*

λεξικό μόρφημα

λεξιλογικό μόρφημα

μόρφημα που είναι φορέας λεξικής σημασίας

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ *μπάσκετ, τρικ, σκετς, γραφ-, καλ-, παιζ-*

Σημείωση 1 Στην ελληνική λόγω της πλούσιας κλιτικής μορφολογίας τα λεξικά μορφήματα είναι συνήθως δεσμευμένα.

γραμματικό μόρφημα

λειτουργικό μόρφημα

μόρφημα που επιτελεί κάποια γραμματική λειτουργία

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ *και, σε, που, -ωπ-ός, ξε-, -ός, -ω, -ουμε, -οσύν-η*

ελεύθερο λεξικό μόρφημα

λεξικό ελεύθερο μόρφημα

λέξημα

ελεύθερο μόρφημα που είναι φορέας λεξικής σημασίας

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ *μπάσκετ, τρικ, σκετς*

ελεύθερο γραμματικό μόρφημα

γραμματικό ελεύθερο μόρφημα

λειτουργική λέξη

ελεύθερο μόρφημα που επιτελεί γραμματική λειτουργία

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ *και, σε, που*

δεσμευμένο λεξικό μόρφημα

λεξικό δεσμευμένο μόρφημα

δεσμευμένο μόρφημα που είναι φορέας λεξικής σημασίας

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ *γραφ-, καλ-, παιζ-*

δεσμευμένο γραμματικό μόρφημα

γραμματικό δεσμευμένο μόρφημα

παράθημα

δεσμευμένο μόρφημα που επιτελεί γραμματική λειτουργία

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ -ωπ-ός, ξε-, -ός, -ω, -ουμε, -οσύν-η

Σημείωση 1 Τα δεσμευμένα γραμματικά μορφήματα μετέχουν στη διαδικασία της κλίσης, της παραγωγής και της σύνθεσης των λέξεων.

σύμφυμα

δεσμευμένο μόρφημα που έχει κάποια εξειδικευμένη λεξική σημασία

Σημείωση 1 Τα *συμφύματα* αποτελούν ενδιάμεση κατηγορία μεταξύ λεξικών και γραμματικών μορφημάτων ως προς τη σημασία

Σημείωση 2 Πολλά *συμφύματα* προέρχονται από αρχαιοελληνικά και/ή λατινικά στοιχεία και χρησιμοποιούνται στα επιστημονικά λεξιλόγια των ευρωπαϊκών γλωσσών (π.χ. το *βιο-* σε λέξεις όπως *βιο-λογία*, *βιο-μάζα*, το *-ίνη* σε λέξεις όπως *ασπιρ-ίνη*).

βάση

θέμα

λεξικό μόρφημα που δηλώνει τη βασική σημασία της λέξης κατά τη συγχρονική μορφολογική ανάλυση

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ *καλ-* στη λέξη *καλός*

Σημείωση 1 Μία απλή λέξη αποτελείται από ένα θέμα (π.χ. *καλ-ός*), ενώ μια σύνθετη λέξη από τουλάχιστον δύο. Για παράδειγμα, η σύνθετη λέξη *τραπεζομάχαιρο* αποτελείται από δύο θέματα, τα *τραπεζ-* και *μαχαιρ-* κατά τη συγχρονική μορφολογική ανάλυση.

ρίζα

λεξικό μόρφημα που αποτελεί το θέμα μιας λέξης κατά την ετυμολογική ανάλυση

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ οι ρίζες *πρωτ-* και *βούλ-* στη λέξη *πρωτοβουλία* (που δεν είναι συγχρονικά αναλύσιμη)

παραγωγικό παράθημα

πρόσφυμα

δεσμευμένο γραμματικό μόρφημα που μετέχει στη διαδικασία της παραγωγής νέων λέξεων

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ το *ξε-* στη λέξη *ξε-κουμπώνω*, το *-ικ-* που παράγει επίθετα από ουσιαστικά σε λέξεις όπως *τραπεζ-ικ-ός*

Σημείωση 1 Τα *παραθήματα* διακρίνονται σε *προθήματα*, όταν προηγούνται του θέματος (π.χ. το *ξε-*) και σε *επιθήματα*, όταν ακολουθούν το θέμα (π.χ. το *-ικ-*).

Σημείωση 2 Συχνά στην ελληνική βιβλιογραφία χρησιμοποιείται ο παλιότερος όρος *προσφύματα*.

κλιτικό παράθημα

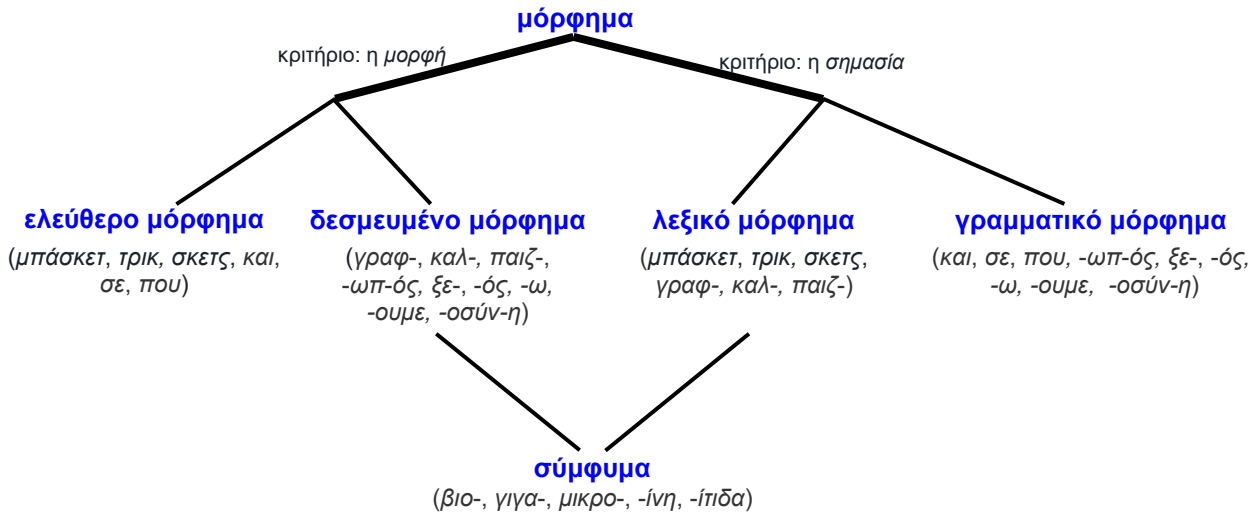
δεσμευμένο γραμματικό μόρφημα που φέρει πληροφορίες για την κλίση

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ το κλιτικό επίθημα *-ουμε* στη λέξη *παίζ-ουμε*

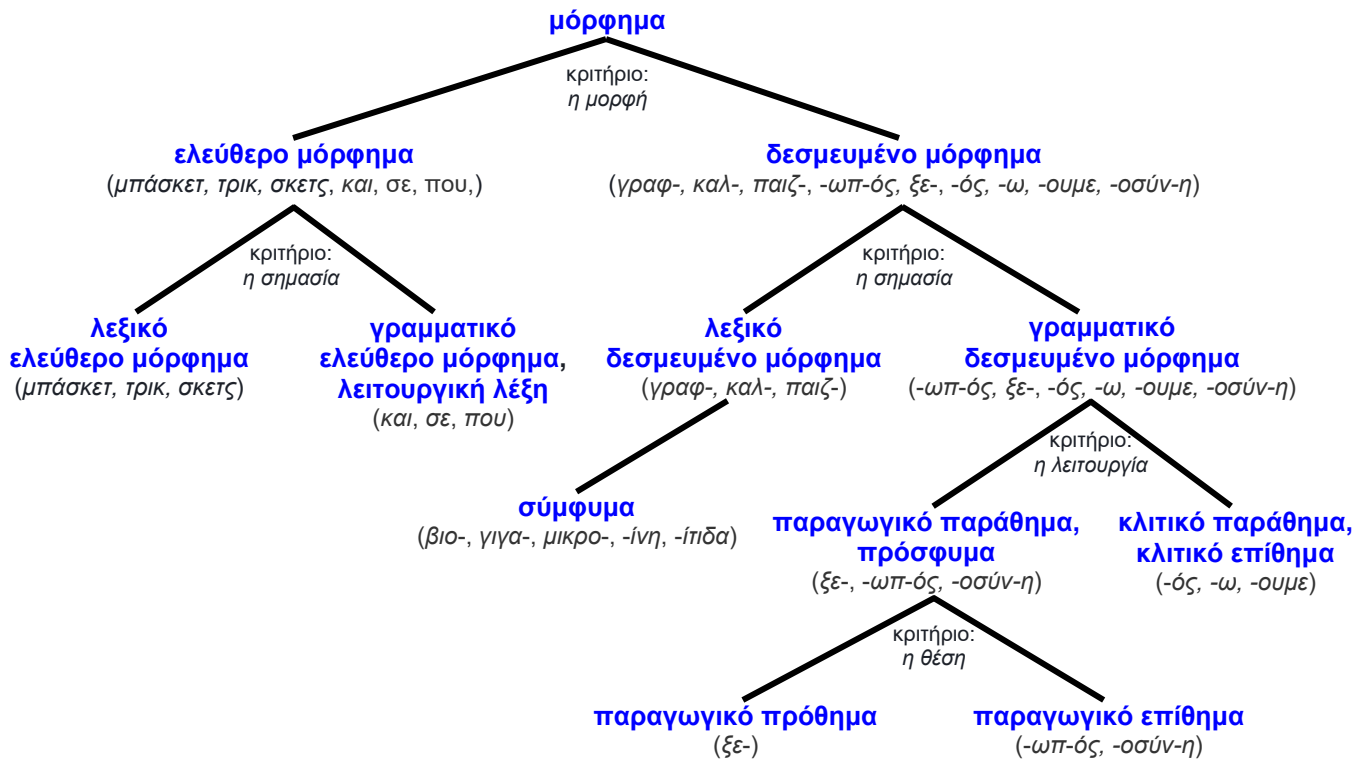
Σημείωση 1 Τα κλιτικά παραθήματα ακολουθούν πάντα το θέμα, είναι δηλαδή *κλιτικά επιθήματα*.

3 Εννοιοδιαγράμματα

3.1 Με διδιάστατη υποδιαίρεση (δύο ανεξάρτητες υποδιαιρέσεις)

3.2 Με διαδοχικές υποδιαιρέσεις: πρώτα με κριτήριο τη μορφή και μετά με κριτήριο τη σημασία

3.3 Με διαδοχικές υποδιαιρέσεις: πρώτα με κριτήριο τη σημασία και μετά με κριτήριο τη μορφή

